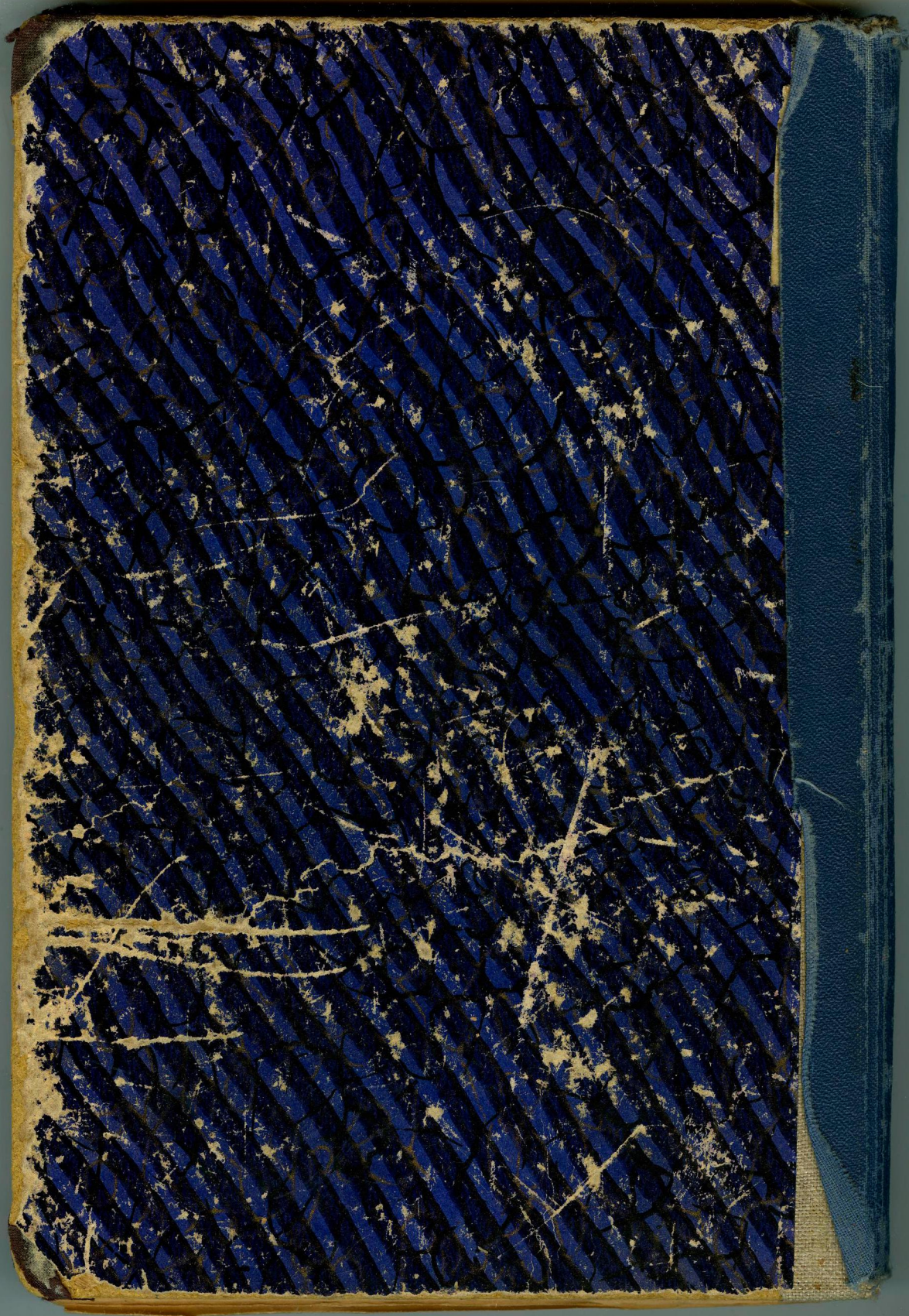

52 076

100 16 11 11 100 11 11

[illegible]

2-й випуск.

Культурно-Історична Бібліотека

під ред. Проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

□ □ □ □

№4

Проф. М. Ф. СУМЦОВ.

СЛОБОЖАНЕ

Історично-
Етнографічна
Розвідка.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА

М. 53005
1917 348.

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“

Харківського Кредитового Союзу Кооперативів.

1918.

Харківський
Кредитивний
Союз

„Печатное Дѣло“ { Харьків, Конторська 21/23.
Друкарні { Телефон ч. 720.
І. Л. Фришберга: { Полтава, вулиця Котляревського.
Телефон ч. 40.

что махалою пишу
автоз приевожу
дорогую маму
своей матери

Проф. М. Сенин

П е р е д м о в а.

РОСІЙСЬКА держава, з протятим віків усе більш поширюючись, обхопила безліч країв і народів. Коли було подивився на мапу (географічну карту), то одразу в очі кидався її величезний розмір. Здавалась вона незмірно могутньою; але пішла розруха, і страшенно великий будинок, який складали сотнями літ, повалився за декілька місяців. Вийшло це нечуване в історії з'явище через те, що краї і народи були пригноблені. На їх гнобительство державний нарід задарма тратив сили, не дуже турбуючись що для власного поліпшення. Усі потрібні реформи відкладались, як то кажуть, в довгу скриньку. Людям без кінця морочили голову обіцянками. Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий, численний по людности край—Україна—був знищений гнобительством уряду, заборонами мови і школи, утисками; деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людности при звичкою запобігати перед урядом; попсований зросійщеною школою—низькою, середньою і вищою, пристосованими для того, щоб викоринити усяке національне місцеве почуття і всяку національну місцеву свідомість.

Очевидно, життя на Україні повинно піти иншим шляхом. В першу чергу треба звернутись до відродження і поширення національного українського почуття і свідомості.

Україна—великий, просторий і різноманітний край; її окремі частини в значній мірі розрізняються поміж себе. Зв'язує їх мова, де-які етнографічні головні прикмети і почасти історичні традиції, і одначе кожна країна має свою окрему постать, окремі історичні шляхи, якими вона дійшла до цього часу—Собожанщина, Галичина, Кубанщина, Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Таврія; все це вкупі Україна, а скільки тут різнобарвності! І для кожного краю потрібна своя історія і особливе ознайомлення з побутом місцевого народу.

Навіть в межах самої Слобожанщини нема повної цілості природи і народнього життя, і тут нарід далеко не одноманітний. В усіх галузях життя помітна різниця між лісовими і степовими повітами. Помітна різниця на протязі часу. Зрозуміло, що сучасне село не відповідає цілком селові Квітки-Основ'яненка за сто років тому назад, а про великі міста, особливо Харьків, і казати нічого; а Квітка часто-густо вказує, що сучасні йому люди були вже не ті, які були в старовину на півсотні літ, і часто рівняє їх по чутках. Одно село з чумаками, коцарями, селітряними буртами, брацтвами, шпиталами; друге село з урядниками та становими і вже третє село з банками, кооперативами та просвітами. Добре б було з'ясувати слобожанське життя в його поступовому розвоєві, напр., село за часи слободської колонізації о половині XVII в., село за часи Сковороди о половині XVIII в., село за часи Артемовського-Гулака, Квітки-Основ'яненка і Метлинського—першої половини XIX в., село вільне по кріпацтві—другої половини XIX в., село в шумі і у виру цього часу,—але провести цілком таку ниточку ніяк не можна за браком матеріялу, неповністю дослідів, надмірною роскиданістю того, що є в пресі, і трудноща-

---

ми його досягти. Харьківщина велика, а розвідок про неї обмаль. Якось пощастило двом повітам, куп'янському та старобільському, позаяк тут здавна проціє д-ій Петро Іванов і його численні співробітники з учительства; а про останні повіти відомостей занадто мало, а те, що є, заховано здебільшого в щорічних відчитих міст, земств, просвітних і сільсько-господарських товариств, в одписах губернаторів до міністерства внутрішніх справ, в конси-сторському архіві і т. д.,—в неогляднім морі папірової справи. Через те усяке загальне оповідання про Слобожанщину, особливо про селян, необхідно поверхове і тимчасове; з часом треба його переглядати і поліпшати відповідно новим розвідкам і новим матеріялам. На цю книжку треба дивитись з такого погляду, як на першу спробу наукового викладу що до еволюційного життя Слобожанщини на протязі трьох віків, по можливости з усіх боків—станового, промислового, що до торгівлі, побуту, сім'ї, школи, переселення, словесности і т. д.

Про слобожан, їх побут і вірування надруковано чимало розвідок за старі й нові часи—Каразіна, Квітки-Основ'яненка, Касперова, В. Іванова, Мезенцова, Зайкевича, П. Іванова, Редина, Сокальського, Твердохлібова, Шиманова, Илларионова, Багалія і інших; але зовсім мало таких праць, автори котрих пильнували осягти по можливости усе життя слобожан, а не ту або иншу його окрему галузь. Можна сказати, що таких загальних розвідок ми маємо тільки дві: одну дуже стару—«Топографическое описаніє» Загоровського 1788 р. і другу теж дуже перестарілу, хоч і добре в свій час оброблену книжку—«Военно-статистическое обозрѣніє» капітана Мочульського 1850 р.

Одночасно я даю зараз два загальних описи життя

слобожан — один коротенький, надрукований по-російському в книзі «Природа и население Слободской Украины», другий оде́й докладний і просторий українською мовою окремою книжкою, обидва з малюнками. Ця книжка збудована на еволюційному принципі, або таким завданні, щоб по змозі усе життя слобожан проходило перед очима у читача в хронологічній послідовности. Спершу йдуть відозви про слобожан на протязі без малого цілого століття, потім опис їх життя особистого, родинного, громадського, промисловости і торгівлі, світогляду, правознання й культури.

№4.

I.

Початок Слобожанщини.

ПІСЛЯ Хмельнищини для правобережної України на-
стали важкі часи руїни, знищення сел, міст, люду.
Татари, турки, поляки рвали її на шматки і нівечили
до щенту. Московський уряд був ще дуже слабкий, щоб
допомогти українцям, та й не дуже про те турбувався,
бо вже тоді добре пройнявся бюрократичним духом, під
прапором православія пильнував найбільш про те, щоб
понапихати усюди своїх воевод та почати перелицовання
українців на московський лад. За Дніпром, в Західній
Україні метушився завзятий Дорошенко і своїми зазивами
турків та татар тільки більш знищував країну.

Люди тікали світ за очі, хто на Дунай, а хто—і
таких було найбільше—на лівий берег Дніпра, в Пол-
тавщину і далі в Слободську Україну, на береги Псла,
Ворскли, Донця і їх численних притоків,—гарні, про-
сторі краї, в котрих хазяїнували їх давні предки, як
вказують русько-слов'янські назви городищ по Донцю та
Ворсклі і як добре свідчать археологічні знахідки в цих
краях. Все більш і більш тікали люди з правого ляс-
ського берега Дніпра на лівий московський і тут сели-
лись слободами, займаючи землі поволі, скільки хватало
наси́лу, і одночасно все більш і більш пустіла Київщина,
ще більш Волинь та Поділля. В кінці XVII в. на цих
місцях зробилась така сумна пустеля, що вражала не
тільки освічених українців, а також і великоросів, і на-

вїть самих ляхів, з найбільш совісливих і богобоязливих. Так, польський письменник Млодзяновський каже: „Я думаю, що коли б Господь Бог зібрав в одне місце усі сльози бідного народу, пролиті й досі проливаємї з-за притисків, то людина утонула б в них. Мила Україно,—питає Млодзяновський,—в чім ти потонула? В сльозах народу. Милий Каменець, з чого ти загинув? Сльозми бідного народу до тебе приплило турецьке взяття“ ¹⁾. Млодзяновський нагадав про ту нещасну пригоду в 1672 р., коли султан турецький Магомет IV рушив на Україну з великим військом в 150.000, взяв фортецю Каменець, в'їхав на коні в собор, вимостив иконами вулиці, забрав у неволю безліч люду, як кажуть, одних українських хлопців взяв 800 в яничари. Нарід ховався по лісах; хто тільки зміг, тікав світ за очі.

Московський піп Лук'янов, йдучи в Св. Землю через Україну, записав біля 1702 р. таке: «Бысть сіе путное шествіе печально и уныло, быше бо видѣти ни града, ни села; аще бо и быша прежде грады красны и нарочиты села видѣніемъ, но нынѣ точію пусто мѣсто. Пустыня велія и звѣрей множество, козы дикія, и волци, лоси, медвѣди, ныне же все развоевано да разорено отъ крымцевъ. А земля зѣло угодна и хлѣбородна, и овощу всякаго многа; сады—что дикій лѣсъ; яблоки, орѣхи волошскіе, сливы, дули, да все пустыня, а они собаки (татары) пришедь и разорять, а всѣхъ людей в полонъ поберуть. Не погрѣшу эту землю назвать златою, понеже всего много в ней родится. И идохомъ тою пустынею пять дней, ничто же видѣхомъ» ²⁾.

¹⁾ *Мацевичъ*, «Труды Кіев. дух. акад.» 1870 р., VII, 248.

²⁾ *Лукьяновъ*, Путеш. въ Св. Землю, вид. Бартенева.

В 1705 р. український історик Величко проходив з козаками від Корсуня до Білої-Церкви на Волинь і дав такий запис: «Видѣхъ просторныя поля, лѣсы, обширныя садове, красныя дубравы, рѣки, ставы, озера запустѣлыя, мхомъ, тростіємъ и непотребною лядиною зарослыя. Видѣхъ много костей человѣческихъ, сухих и нагих, тилькы небо покровъ себѣ имущихъ; рекохъ въ умѣ: кто суть сія? Насмотрѣвшись, поболѣхъ сердцемъ и душою, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украина в пустынь оставлена, і поселенцы ея, славныя предки наши, безвѣстны явишася». Запорожці плакали, слухаючи в 1676 р. лист об «упалій отчизні своей малороссійской тогобочной» ¹⁾).

Роздивившись добре в Слободській Україні, захожі люди побачили, що край добрий на усе—на хліборобство, бджільництво, усяку садовину й огородину, на рибу, на раків, на звірів—багато роскоші та простору, і ось у цім краї залунала весела пісня:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Іди з нами козаками на Україну на слободу.
На Україні всього много, і паши, і браги,
Не стоять там вражі ляхи, козацькіі враги;
На Україні суха риба із шапраном:
Будеш жити з козаком як з паном;
А у Польщі суха риба із водою:
Будеш жити з вражим ляхом як з бідою.

Згодом воля і роскоші змарніли, землі поменшало, риба подохла від заводів, панщина стала забірати людей

¹⁾ Сам. Величко, Лѣтопись, I, 5, 11, 394.

в міцні лапи, пішла рєкручина, салдачина, і вже не чути було таких веселих пісень.

Але й тоді, як співали такі пісні, важко було людям покидати старі батьківські місця, сум брав за далеку дорогу, а в нових місцях, хоч і гарних, приходила гірка думка про тих, що zostалися в далекому старім краю, про тамошню родину. Такі почуття відбилися в де-яких піснях, напр., в пісні, як брат пише лист сестрі й питає її, чи привикла вона жити на Україні, а сестра відповідає:

Ой, брате мій, брате, треба привикати:

Од роду далеко, ніким наказати.¹⁾

В одній цікавій пісні описана сама дорога, коли і як люди йшли в Слобожанщину і що було у них на думці. Пісня відома в 4-х варіантах, однаково коротеньких і попсованих.²⁾ Варіант д-ія Новицького, здається, натакає на втікачів в Слобожанщину в XVII в.:

Та не спав я нічку не одну,
Не буду спати ще й другу,
Чогось мені трудно,
На серденьку нудно,
Сам я молод — не можу я знати.

Видно, що пісня перш зложена якимсь чулим парубком перед виходом в Слобожанщину, в тім добре відомім настроєві, коли і жаль покидати домівку і треба їхати, і важкий сум огортає серце. Далі пісня вказує, коли вона була зложена: йшли на нові місця здебільш весною, заздалегідь, мабуть, щоб з'орати нову землю на озимину та по теплу збудувати оселі.

¹⁾ Костомаровъ, Исторія козач., 121.

²⁾ Один у Новицького, 5, і три у Еварицького, 676—677, збір. укр. пісень.

Та віють вітри все буйнії,
Ідуть дощі все тучнії,
Землю зворушають,
Травою устилають,
А цвітами украшають.

Невідомий творець пісні схопив весняну красу і залежність її від весняних дощів, котрі тим більш були привабні хліборобові, що обіцяли йому в будучині добрі врожаї. Тучні дощі о провесні і весною—добра прикмета в хліборобстві. Далі:

Та йдуть люди поселяне
Все з дочками та з синами,
Покидають ґрунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки.

Прямісінько такі, як ті втіхи, про котрі згадували Лук'янов і Величко—се б то „красныя дубравы“, „сады—что дикій лѣсъ“. І зрозуміло, що туга огортає серце співця, як вона огортала тих поселян, що з нудьги-неволі тікали з дочками й синами, кидаючи ґрунти і вжитки. І ось далі йде така риса:

Та чогось луга потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад (не) воротиться
На свої прежні вжитки.

Поселяне порівняні з перелітною птицею, що їм не можна вже вернутись, як це щасливо роблять птиці.

Уже весна—Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені дуброви кліючі попускали.

Хоч пісня коротенька і попсована в 2-х місцях, а все ж вона в першій своїй крапкій частині яскраво малює переселення в Слобожанщину і з'являється з цього боку дуже цінною для щирого зрозуміння далекої харківської старовини.

Климентій, мандрований чернець початку XVIII в., лишив просторий збірник віршів різного змісту, з численними побутовими малюнками. З побутового боку цікавий вірш його «О ідучих на слободи людях»:

Хто колвек собі іщеть на житло слободи:
Мало входять з меж таких великої біди,
Бо готовії хати ідучи покидають,
А прийшедшим на слободу готових не мають,
А що найгоршее часом худоби забирають:
І тільки з душами живих оставляють...

Слободський край швидко заселявся. Багато народу сунуло; приваблювали лани широкополі, густі ліса понад річками, з усяким звірем, з рибою,—взагалі вільне життя. Люди становились здебільшого козаками, бо треба було ще боронити нові землі від татар, які часом набігали, грабували, брали в полон і повертали в невільників. В 1680 р. татари було підійшли під самий Харків.¹⁾ Але простір і воля все більш притягали народу, і людність росла. Самий Харків в 1655 р. складався тільки з козаків, яких було 587 чоловік, а додавши жінок і дітей, приблизно було в ньому людей тисяч 1^{1/2} або 2.

Професор Дм. Ів. Багалій знайшов в одному московському архіві вельми цікавий реєстр харківських мешканців за 1655 р., це б то в той час, коли вперше

---

¹⁾ Багалій, Історія гор. Харькова, 26, і його ж, Матеріали, II, 101.

українці прийшли і осіли на старому городищу. Надрукований цей реєстр в І т. «Історії гор. Харькова» в 1905 р. (перший додаток). Усього харківських черкас налічено 587 чоловік, поділених на 6 сотень, з отаманом Іваном Кривошликом на чолі. Імення й прізвища суто українські, здебільшого на *ко*, багато з ремесницького приводу—Коваль, Котляр, Кравець, багато виразних або гострих—Юско Хороший, Юско Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васка Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин Боруля, Василь Ломака. Цей реєстр кидає промінь на переселенців і в інші міста та села Слобожанщини о половині XVII в.

Слобожанщина почалась приблизно о половині XVII в. Перша головна хвиля переселення з Західньої України йшла до 1651 р. В пустому попереду, але дуже багатому краєві за 30 років зібралось до 100.000 народу; пізніш, в 1711 і в 1715 роках надійшли ще нові українські поселенці; тоді ж, біля 1709 р., прийшло з Кантеміром невеличке число молдаванів, які незабаром українізувались. Великоросів прийшло мало; перше не були служили або ратні люди, що осіли в Чугуєві в 1624 р., потім теж ратні люди в 1640 р. осіли в Хотмижську і у Вільнім-Кургані і нарешті в 1730 та 1741 роках в ланд-міліцьких полках для заняття так званої Української лінії. Далі великороси осідали в містах із заїзжих купців, по селах з кріпаків-біженців або таких, яких пани попереводили з своїх північних маєтків.

Народний перепис в Слобожанщині 1732 р. налічував військових мешканців без жіноцтва 106 тис., а усіх приблизно до 400 тис. ¹⁾. Поступовий зріст людности на

---

¹⁾ «Харьков. Губ. Вѣдомости» за 1860 р., № 47.

Слобожанщині йшов таким робом: в 1788 р. було 796.888 обох полів; в 1812 р.—835.501; в 1816 р.—910.000; в 1819 р.—980.000; в 1834 р.—1.148.239; в 1845 р.—1.646.271. За 57 років людність удвоїлась, тоді як в ті часи в Західній Європі двійне число людности припадало через 87 літ. Цікаво, що по ревизіям жінок було на Україні більше ніж чоловіків, в залежности від салдаччини, що закидала людей в чужі краї ¹⁾. В 1852 р. по 9 ревизії людности в Слобожанщині було 1.366.188; в 1858 р. по 10 ревизії—1.468.370; в 1860 р.—1.449.964. Однак хоч людність і більшала за усі роки, окрім 1848 та 1849, коли була велика холера,—але побільшенню багато шкодило велике число помірavnих в дитячій зрості від одного до п'яти років, коли приблизно помірало 60 дітей з 100 тих, що родилися, від темности батьків та матерів, які довго навіть не хотіли прищепляти дітям віспи.

По перепису 1897 р., зрозуміло, теперішнім часом вже устарілому, в межах старої Слобожанщини нараховано: в Харківській губ. усього—2.492.316 чол., з цього числа самих українців—2.009.411, з містами 80.6%, а без міст—85,3%; в Вороніжській губ. з 1.967.054 чол. українців було 854.093, здебільшого в західніх повітах, і в Курській губ. з загального числа 1.604.515 чол. українців було 523.277,—усього біля 4 мил., а з додатком за останні 20 років після реєстрації вийде біля 5 мил. людности.

---

¹⁾ Мочульскій, Военно-статистич. обозрѣн. Россійской Имперіи, 1850 р., XII, 75.

II.

Відозви про слобожан.

ЩО ж це за люди були перші слобожане? Може які-небудь зайди, голі біженці, безрідні сироти мандрюхи? Здебільшого це були поважні господарі, що йшли на нові місця не в-осліп, манівцем, аби-як, а розумно, з худобою, кіньми, волами, чумацькими возами — мажами, з грішми, одежиною, з попами, дяками, церковним майном, богослужбовими книгами київських та львівських виданнів, з вчителями для виховання діток малих. Осідали вони одразу міцно і розумно. Харків виник, як думають, біля 1650 р., а в 1659 р. дерев'яна церква собору вже перебудована на кам'яну, Миколаївська церква біля 1655 р., так само Благовіщенська, Рожественська коло 1687 р.¹⁾. Охтирка виникла в 1641 р., а років через 20—30 згадуються вже церкви Покровська, Преображенська, Георгіївська. Боромля почалась в 1659 р.; в 1689 р. була вже соборна церква Рожества Пресв. Богородиці, в 1689 р. Троїцька церква, в 1696 р. Воздвиженська та Рожества Христового. Коротко казати, в усіх головних слободських містах в десять—двадцять років першого життя є вже по де-кілька церков, а при церквах є школи, є шпиталі. Дерев'яні церкви швидко перебудовуються на кам'яні, згадуються найбільш шануємі икони, які, мабуть, привезено було з-за Дніпра, книжки

---

¹⁾ *Арх. Филаретъ*, Статистич. описаніє Харьков. епархіи.

старого друку. Треба думати, що люди були заможні і розумні, треба тим більш, що через сто літ Слобожанщина робиться любим краєм славнозвісного філософа Ско-

Воскресенська церква в Сумах.

вороди, що з палічкою в руці і з торбою за плечима багато років вештався поміж панами й селянами, навчаючи їх на все добре.

В «Топографическом описаніи Харьковскаго Намѣстничества» Загоровскаго 1788 р., для свого часу дуже користній, розумно оброблений книжці по офіціальних даних, надзвичайно цікава загальна оцінка слободсько-українського народу. Хоч Загоровський був, як сам признається, великорос і книжку видав у Москві, він до українців відноситься з великою прихильністю і дає багато користних за-для них порад що до хазяїнування. «Селеніе украинское,—каже Загоровський,—отмѣнный кажетъ видъ; здѣсь между пахотнымъ полемъ видно нѣсколько запущенныхъ и долговременно неоранныхъ облоговъ (землі було занадто багато). Въ самомъ селеніи на гумнахъ посредственное только количество хлѣба, притомъ хворостяныя повѣти, коморы и всякая городьба, малаго иждивенія стоящія ворота съ перваго взгляду сказуютъ намъ, великороссіянамъ, догадку о скудости селенія и о небреженіи жильцовъ; но съ другой стороны покрытыя сѣномъ луговымъ сѣножати и облоги оправдають предъ всякимъ родъ хозяйства, обремененныя пастбища великорослымъ и играющимъ скотомъ наращаютъ цѣну къ имуществу жильца, кладовыя коморы, скотинныя сараи и городьба изъ хворосту доказываютъ, что они строятся для защиты только отъ воздушныхъ перемѣнъ и звѣрей. Бѣлыя, чистыя и свѣтлыя избы, или хаты, сады, огороды свидѣтельствуютъ объ ихъ образѣ жизни, отличномъ отъ другихъ людей».

З такого побутового опису слобожан кінця XVIII в. автор переходить далі на опис моральний, дуже прихильний до українців з боку великоросіянина:

«Въ семь заключается симпатія или сокровенная склонность, съ пріятностью ощущаемая и признаваемая проѣзжающими или квартирующими въ сихъ селеніяхъ.

Духъ европейской людскости, отчужденный азіатской дикости, питаєть внутреннія чувства какимъ-то улажде-ніємъ, духъ любочестія, превратясь въ наслѣдное качество жителей, предупреждаетъ рабскія низриновенія и посползновенія, послушенъ гласу властей самопреклонно безъ рабства. Духъ общаго соревнованія препинаєть стези деспотизма и монополіи. Третій, или нижній родъ жителей возникаетъ подражательными умоначертаніями къ второму или среднему роду, а сей къ первому или высшему. Государственный поселянинъ уподобляется городскому, не подль, не презрѣнь и въ скудости. Городской житель, священникъ, приказный и мѣщанинъ, не устраниаясь отъ поселянина, прикосновенны другою рукою дворянину, по мыслямъ, воспитанію, обхожденію, пищѣ, одеждѣ, жилищу. Въ разнообразіи и степеняхъ рождается житейская пріятность» ¹⁾.

Надзвичайно цікаво, що таку ж саму характерну українську рису демократизма углядів і вшанував другий талановитий росіянин—Ів. Серг. Аксаков через 70 літ після Загоровського, відомий слов'янофільський діяч. «Въ Малороссіи,—каже він,—нѣтъ такого рѣзкаго раздѣленія сословій по занятіямъ, какъ въ Великой Россіи, нѣтъ такого разьединенія, какое существуетъ въ послѣдней между образованнымъ сословіемъ и простымъ народомъ... Небогатый панъ, казакъ хуторянинъ, гильдейскій купецъ, мѣщанинъ, всѣ живутъ на одинъ ладъ, однимъ образомъ жизни, говорятъ однимъ языкомъ. Женщины еще меньше носятъ на себѣ отпечатокъ своего званія: природная грація, вкусъ къ изящному, художественный складъ мысли, до нельзя доведенная утонченность въ области чувства

¹⁾ *Загоровскій*, Топографич. опис. Харьков. Намѣст., 3-те вид. під ред. проф. Багалія.

(что доказываютъ пѣсни)—равно присущи всѣмъ малороссіянамъ и заслоняють недостатокъ образованія; тогда какъ въ Россіи купчиха есть явленіе типическое и рѣзко видѣляется изъ ряда женщинъ прочихъ сословій»... ¹⁾).

В одному рукописові невідомого автора під заголовком «Статистическое обозрѣніе Слободско-Украинской губерніи», складеному в початку XIX в., коротенько, але гарно, між иншим, в кінці розділу про моральне становище народу зроблено порівняння українців і великоросів. Признаючи, що слобожане («здѣшний народъ и самое дворянство») більш «порусѣли» ніж в Малоросіі, як звалась тоді Полтавщина, автор приходить до думки, що наближення не захопило самого характеру слобожан. «Харьковскій житель,—каже він,—больше имѣетъ опрятности, гостепріимства, вѣжливости; вѣжливость эта чистосердечная. Изъ корысти онъ не унижется. Украинцевъ больше щедрѣ, больше стремителенъ къ познаніямъ и дѣйствительно больше въ нихъ успѣлъ, особливо духовенство, которое въ Слободско-Украинской губерніи можетъ служить образцомъ (автором, мабуть, був піп). Украинцевъ имѣетъ болѣе способностей къ художествамъ, а великороссіянинъ къ ремесламъ; здѣшнія мѣста производятъ множество пѣвчихъ, музыкантовъ, живописцевъ, рѣзчиковъ и т. д.; но заимствуютъ отъ другихъ плотниковъ, пильщиковъ, каменщиковъ»... ²⁾.

В 1818 р. в Петербурзі вийшла з друку невеличка «Грамматика малороссійскаго нарѣчія», в якій автор А. Павловський описує слободських українців таким робом: «Всякъ знаетъ, что малороссіяне всѣмъ другимъ славянамъ единоплеменны... Всякъ знаетъ и то, сколь много они

¹⁾ Аксаковъ, Украин. ярмарки, в «Русск. Бесѣдѣ» за 1858 р.,

²⁾ Рукопис в книгозб. проф. Д. І. Багалія.

и по сіе время отличаются отъ всѣхъ другихъ народовъ и даже отъ своихъ единоземцевъ (великоросів) одѣяніемъ, языкомъ и многими другими свойствами... Коротко скажу, нѣсколько лѣтъ живучи въ Малой Россіи, довольно могъ примѣниться къ національному характеру ея жителей. Я нашелъ въ нихъ что-то пріятно меланхолическое, отличающее ихъ, можетъ быть, отъ всѣхъ другихъ обитателей земного шара. Они имѣютъ природную внимательность, остроту, наклонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію. Хлѣбосоольство и простота нравовъ составляютъ ихъ существенныя свойства. Въ поступкахъ просты; въ дѣлахъ справедливы, въ разговорахъ откровенны, хотя часто тонки и отчасти хитры; въ намѣреніяхъ основательны, любятъ опрятность и чистоту, работаютъ тихо, но прочно. Въ страстяхъ рѣдко наблюдаютъ умѣренность. Къ наукамъ расположены, кажется, съ природы. Пѣсни ихъ всегда почти томны; нѣжность и невинность ихъ (пѣсенъ) безподобны... Если идетъ разбираніе архангельскаго, новгородскаго и др. нарѣчій, которыя отличаются немногими словами..., то почему не заняться такимъ нарѣчіемъ, которое составляетъ почти настоящій языкъ?» ¹⁾.

Знавецъ українського життя, славнозвісний Квітка Основ'яненко в 1841 р. надрукував в «Современнику» невеличку статтю по-російському «Украинцы», в якій висловив свій погляд на побут і характер слободських українців, добре йому відомих з дитячих літ. Стаття була написана в кінці життя за два роки до смерті, коли Квітці було 63 роки. «Слобожанинъ, — каже Квітка, — опрятенъ, гостепріименъ, чистосердечно вѣжливъ. Провести, обмануть въ чѣмъ-либо онъ несроденъ и почитаетъ это за грѣхъ; честенъ въ исполненіи условій или обѣщаній,

---

¹⁾ Пытинъ, Исторія русск. этнографіи, III, 310.

по чистосердечію своему судить и о другихъ, и потому скорѣе будетъ обмануть, нежели придумаетъ обмануть... Поселянинъ старается обучить дѣтей грамотѣ и потомъ уже избираетъ промыселъ, по склонности... Достаточный обыватель почитаетъ за стыдъ, если изъ сыновей его нѣтъ грамотнаго, разумѣется, въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ есть возможность обученія... Украинецъ любитъ музыку и имѣетъ къ ней способность; видимъ, что безъ изученія музыкальныхъ правилъ, не слыша изъясненій нотъ или такта, онъ, по одному слуху, выучивается на скрипкѣ и выигрываетъ вѣрно, чисто все, что услышитъ. Три человѣка такихъ самоучекъ музыкантовъ играютъ по городамъ на свадьбахъ польскіе, французскіе кадрили, мазурки, вальсы и другіе танцы, часто въ городѣ новѣйшіе, подслушанные ими на балѣ вельможи. По деревнямъ же, у помѣщиковъ, гдѣ нѣтъ поблизости музыкальной капеллы, такого рода музыканты играютъ на свадьбахъ и другихъ пирахъ очень прилично».

Тутечки Квітка має на увазі так звану троїсту музику, що звичайно грала на весіллі, з скрипки, баса й бубна. Далі Квітка додає, що «въ архіерейской, коллегіумской и въ частныхъ пѣвческихъ всегда были отличные голоса. Въ Харьковѣ во многихъ приходскихъ церквахъ поють все церковное пѣніе мастеровые, поють согласно, правильно, со всѣми выдержками, переходами въ другой тонъ, не имѣя понятія о камертонѣ. Есть также со способностями къ художествамъ. Изъ нихъ самоучки живописцы писали иконы въ извѣстныхъ церквахъ, въ иконостасахъ и т. п. Изъ живописи предпочитается иконопись. Рѣзчики, упражняющіеся въ рѣзбѣ иконостасовъ и церковныхъ украшеній, безъ понятія объ архитектурныхъ орденахъ, изготовляютъ колонны, капи-

тели, карнизи, по всѣмъ правиламъ, не смѣшивая они-ковъ съ коринами, какъ они называють іоническій и коринфскій стили, не зная объ ихъ существованіи. Составивъ рисунокъ и планъ иконостаса, работаетъ его такъ, что знатоки довольны за вкусъ и чистоту отдѣлки» ¹⁾).

Капитан Мочульський в гарно складенім, просторім опису Харківщини в 1850 р. теж дав відозву про слобожан того часу. Признавши з першого кроку, що український нарід талановитий і здібний, Мочульський далі помічає значні хиби в його характерові. Він ухваляє філософичний світогляд українців, згадує, що вони дали Сковороду; але вважає їх за хитрих, лінивих, самолюбних, мало прихильних до церкви і до попів, з великим нахилом судитись за усякі дріб'язки життя. Одначе тут же Мочульський визнає, що українці мають розум при собі, обережні. Цікава вказівка Мочульського, що українці мають нахил до сварки поміж себе і тяганини по судах, що в місцевостях з великоруською людністю менш буває судових справ. Але суди були за громадські та сусідські стосунки. Злочинства, крадіжок і шахрайства було зовсім мало, і те здебільшого поміж москалями. В 1845 р. до суду було покликано за крадіж усього 338 чоловіка, зовсім мало для цілої губернії, а вбивств у всій губернії за 1845 р. було усього 47. Під судом було в Харківщині в 1841 р.—1.171 чол. і 228 жінок, в 1842 р.—1.064 чол. і 152 жін., в 1843 р.—912 чол. і 226 жін., в 1844 р.—1.111 чол. і 287 жін. і в 1845 р.—1.236 чол. і 261 жін. Окрім того по військовому стану судилось що-року біля півтори сотні чоловік. В порівнянні з иншими місцевостями на Харківщині підсудних було вдвоє менше ніж в чернігівській

¹⁾ Квітка-Оснот'яненко, Сочиненія, вид. 1889 р., IV, 461.

та в орловській губ. і втроє менше ніж в курській,— очевидно, нарід був чесний. ¹⁾.

„Черкасы,—писав в 1857 р. архієпископ Філарет,—
вообще живутъ чисто; хаты ихъ выбѣлены, вымыты и
прибраны; каждую субботу жінка моетъ и бѣлитъ хату,
а предъ каждымъ праздникомъ обмазываетъ ее снаружн.
Въ переднемъ углу иконы украшены лѣтомъ свѣжими,
зимой сухими цвѣтами; хата съ трубою, и потому ни-
когда не закопчена: лучина не горитъ зимой, а горитъ
если не сальная свѣча, то каганецъ—сало въ черепкѣ
со свѣтильнею; полатей нѣтъ; жильє не обнесено глу-
химъ дворомъ, не всегда обгорожено и плетнемъ; сарай-
чикъ для скота стоитъ самъ по себѣ; овчарникъ самъ
по себѣ; все это изъ хвороста или очерета, а амбаръ
опять стоитъ отдѣльно. Во всемъ просторъ и легкость.
Хата не такъ дорога, какъ русская изба, и долголѣтнѣе
ея. Одежда на малоруссѣ опрятнѣе и чище, чѣмъ на
русскомъ; лаптей онъ не носитъ, а ходитъ въ чоботахъ.
Пища его менѣе груба, чѣмъ русскаго: онъ любитъ
преимущественно растенія; мяса ѣсть мало, исключая
свиного сала, которое составляетъ его любимое кушанье.
Давній житець юга, украинець никогда не видалъ, чтобы
природа была ему мачихою. Лучшій черноземъ его не
требуетъ сложныхъ трудовъ для обработки; луга его
богатые, воздухъ теплый, сады чудесные... Между укра-
инцами есть искусные механики; вѣтряныя и водяныя
мельницы ими введены въ курской и воронежской губер-
нїяхъ, гдѣ обыкновенно мололи хлѣбъ ручными жерно-
вами... Смышленности у малорусса на все очень много.
Украинець разсудителенъ. Если сказали ему, что его
просьбы выполнить нельзя, онъ болѣе не станетъ про-

¹⁾ Мочулскій, Воен.-статистич. обзор. Харьк. губ., 1850 р., 190.

силь... Малоруссь столько же тихъ, сколько разсудительнъ. Драки не увидите; объ убійствахъ не слышно; къ воровству и плутовству несклонны, напр., изъ 338 преступленій по воровству и мошенничеству по губерніи въ 1845 году ни одного не пало на долю слобожанина. (При цім надзвичайно ціннім свідощті арх. Філарет зсилається на „Военно-статистич. обзор. Харьк. губ.“ Мочульського 1850 р.). Слобожанинъ скорѣе можетъ быть обманутъ, чѣмъ согласится обманутъ; онъ честенъ и вѣренъ данному слову; бѣдность и голодъ переносить терпѣливо, къ старшимъ почителенъ, непристойной брани не любитъ; особенно никогда не услышите ее отъ старика. Горилку пьютъ довольно, но помнятъ себя; пьютъ для дружескаго препровожденія времени... Украинецъ любитъ свободу и просторъ. Отъ того женатый сынъ отдѣляется отъ отца, хотя это разоряетъ хозяйство... Украинецъ не дозволяетъ, чтобы его оскорбляли грубыми словами; онъ уважаетъ себя“... ¹⁾).

Академик Никитенко, родом із селян острогожського повіту, який колись (од 1765 до 1802 р.) належав до Слобожанщини, згадує (часи Квітки-Основ'яненка, приблизно 30-ті роки), що хуторяне були люди чесні, богобоязливі, дуже привітні, і коли б тільки їх не давили перевертні багаті — міщане, то жили б вони зовсім щасливо ²⁾).

Славнозвісний вчений Костомаров, котрий добре знав Україну взагалі, а Слобожанщину окремо, бо вчився в Харківському університеті, в 1861 р. в журналі «Основа» в просторій розвідці «Двѣ русскія народности»

¹⁾ Арх. Філаретъ, Истор.-статистич. описаніе Харьков. епархіи, IV, 245—251.

²⁾ Никитенко, Записки и дневникъ, I.

талановито порівняв українців з великоросами. Залишаючи де-які порівняння соціального й економічного змісту, як помилкові або суперечні, не можна не зазначити таких думок Костомарова, чим головним робом відрізняються українці від великоросів і почасти від поляків:

1) Про релігійність. Нам лучалось балакати з побожними людьми тої і другої народности. Великорос виявляє свою побожність в розмовах про зовнішній бік релігії, здебільшого що до букви Закону Божого, а українець наляга на релігійне почуття, не дуже цікавиться службою, а більш її красою, урочистістю. Українці дуже богобоязливі, з поетичним напрямом в своїх почуттях.

2) Відношення до природи різне. Великорос до природи не має нахилу, зовсім байдужий до садів, до квіток, коли не бачить від них прямої користи; недбалий, щоб виростити в своїм подвір'ї яке дерево; а українці люблять садочки і усяку рослину і оздобляють посадками свої подвір'я, де є для того підходяще місце.

3) Народня словесність великоросів і українців має дуже особисті риси, що добре з'ясовано Костомаровим. Великоруська поезія здебільшого матеріальна, епічна, а українська навпаки — має більш почуття, м'якості, історичности. В великоруських піснях є розгін, туга, задума, а в українських більш привабливої мрії, почуття серця, з великим нахилом до природи, яка бере живу участь в житті людини.

4) Про демократичність. Зрівнявши українців з поляками, Костомаров підкреслює ту велику між ними різницю, що поляки історично виховали панство і вельможність, а українці завжди були занадто прихильні до простоти, виявляючи в своїм світогляді і характері багато демократичности.

III.

Поділ громадянства.

З ПРОТЯГОМ часу в Слобожанщині виробилось три верстви громадянства: панство, попівство і селянство.

О половині XVII в., коли складалась Слобожанщина, було одно селянство під назвою козацтва, з двома головними тісно злученими обов'язками—військовим і хліборобським. Невеличка старшина та нечисленне духовенство не мали значіння.

В першу чергу в кінці XVII в., а чим далі—тим білш почало множитись і кріпнути панство, з великою допомогою російського уряду. Через сто років в кінці XVIII в. за царювання Катерини II воно стало могутнім. Одночасно зросло велике кріпацтво в усіх напрямх життя. Селяне були закріплені за державою—як «государственные крестьяне» і за землевласниками—як панські люди. Становище останніх стало скрутним. Усякого кріпака можна було продати, купити, обміняти на коня або цуцика, знівечити його майно і життя, відняти жінку або дочку.

Велика сила та влада псують людей. Землевласники незабаром пішли в занепад, спершу моральний, а потім і матеріальний. Виникло самодурство, вирождення або дегенератство, розпуста, безглузде розкидання свого майна, непомірні борги, нікчемність.

Становище панства з часом мінялось. В останні роки кріпацтва був уже чималий занепад панства, як то

доказують численні статті того часу професора Гордієнка і цікава стаття полковника Ширкова, написана в 1852 р., видрукована ж в «Харьков. Губ. Вѣдом.» в 1860 р., №№ 51—52. Ширков, багатий місцевий землевласник, скаржитися на занепад місцевих панів землевласників з приводу їх відсутности, ледачих управителів, поділу землі поміж синами, браку приватного кредиту, бездоріжжя. Гордієнко додає вказівки на брак доброї науки і інші вади панства.

Що до слобожанського дворянства, то знавець його побуту в 20—30 роках XIX в. Квітка-Основ'яненко дає багато неприємних малюнків з його життя і поведження. Це люди здебільшого недбалі і неосвічені, з великою пихою і малим почуттям правди. Часом зустрічаються в оповіданнях пани і з добрим серцем, але випадково; здебільшого вони пройдисвіти, жорстокі люди, насильники, хабарники, як видно по наданим їм Квіткою прізвищам—Вижималов, Драчугин, Кожедралов, Плutowкин, Жиломотов. В «Преданіях о Гаркушѣ» введений панок скупий, жемикрут. В »Похожденіях Столбикова» виведена така ж жорстока і скупа пані. В «Дворянских выборах» ціла низка таких же жорстоких, грубих, п'яних панів, які все б'ють людей або лаються. Жінки їх теж темні, жорстокі, пустенькі, але дуже люблять своїх дітей і добрі хазяйки. Діти ще в сім'ї поцсовані поганими впливами кріпацької челяди, їли смачно, мало вчилися, напхані дурницями та забобонами, бояться уроків (зглазу), відьом, чортів. В школі училися аби-як читати та писати, і зрану починали знайомитись з горілочкою та дівчатами. Часом, як в просторім оповіданні «Панъ Халаявскій», вчитель замість добра навчає лихому—піяцтву та роспусті. За життя Квітки між панами й селянами вже

була глибока прірва. В оповіданні «Харьковская Ганнуся» добрий, ввічливий пан хоче в грязну добу підвезти дівчинку на своїй бричці. «Оце ще, — промовила дівчинка, — хіба можна з панами їздити на бричці?» В п'єсі «Щира любов» офіцер хоче одружитись з селянською дівчиною Галочкою, закохавшись в неї. Вона його теж полюбила щиро, але відмовилась піти за нього заміж через те, що вона нерівня. «Не однакові зірочки на небесах, не однакові і дерева по садках, — так вона думала. — Не буде вишенька цвісти яблунувим цвітом; не прийме березонька липового листочку, не позбере соловейко иншої пташечки, як тільки з свого роду. Всьому свій закон, а чоловікові ще найбільш того». Бідна дівчина зовсім збилась на ганебну кастову думку про життя людей.

Людність сучасної Харківщини що до релігії стоїть в селах майже цілком в межах старого православ'я; по містах панує взагалі індіферентизм. Сектантів мало. По справозданню єпархіяльного місіонера архимандрита Арсенія в 1913 р. слободські сенктанти поділялись на раціоналістів і містиків. До перших належать баптисти, штундисти, євангелісти, адвентисти і штундо-толстовці. До других належать хлисти, скопці, ново-ізраїль і іоаніти. Окрім того в Охтирщині і Богодуховщині знаходиться не зовсім ясна секта підгорновців, по йменню старця Підгорного, який мав помешкання під Богодуховом і був потім на засланні на півночі в Суздальському монастиреві. По повітах архим. Арсевій налічував такі села — в Охтирщині усього в 3-х селах, в богодухівському повіті — в 19, в валківському, здебільшого з баптистів і штундистів — в 20, в вовчанському налічено 307 чол., в зміївському — в 6 селах 109 чол., в ізюмському — в 22 селах 507 сектантів, в куп'янському —

в 12 селах 341 чол., в сумській—в 10 селах 514 чол., в лебединській сектантів не було, в старобільській—в 10 селах 132 чол., в харківській—в 16 селах (Мерефа, Липці, Вільшана, Дергачі і др.). Усього архим. Арсеній налічив 5.119 душ обох полів¹⁾. В дійсности число сектантів більше, бо багато сектантів ховають свою віру.

Релігійне і церковне життя українського народу довго держалось міцно на підвалинах старого морального життя, ствердженого національним спочуттям за часи боротьби з латинами та уніятами. Українці обережно відносились до церкви. З цього боку особливу цінну має відозва про слобожан Харківського архієпископа Філарета в «Истор.-статистич. описаніи Харьковской епархіи» 1857 р. Владика Філарет був вельми розумний; як добрий пастирь, він поважав свою паству і підняв великий труд для найкращого урозуміння народу та його культурної старовини; його наукова праця занадто цінне джерело для усіх пізнійших наукових слободських діячів що до місцевої історії й етнографії.

„Отличительною чертою, отрадною и высокою украинскаго малоросса (слобожанина),— каже арх. Філарет,—служить то, что онъ не терпитъ раскола. И въ прежнее время не было и нынѣ нѣтъ украинца въ числѣ раскольниковъ... Между русскими простолюдинами всякій, мужчина или женщина, хорошо знаетъ одну или двѣ молитвы; но малороссіяне, и особенно женщины, хорошо знаютъ по десяти и болѣе молитвъ напамять и каждый день читаютъ ихъ утромъ и вечеромъ. Разность другого рода: русскій мужичокъ, хотя не знаетъ молитвъ, благоговѣнно и усердно творить поклоны. Малороссъ молится

---

¹⁾ «Утро» (Харків.) за 1913 р., № 2054.

иначе; онъ не всегда молится передъ образомъ и не по-
лагаєть многихъ поклоновъ; малороссіянка, перекрестяся
передъ образомъ разъ, два, идетъ къ домашнімъ дѣламъ
и, прибирая хату, продолжаетъ читать про себя молитвы“.

Цими словами обмежується свідoctво вченого вла-
дики про духовне життя слобожан за старі часи. Із зроб-
леного порівняння ясно видно, що для великоросів біль-
шу вагу має зовнішній бік релігії, а для українця—
внутрішнє життя серця,—свідoctво в устах владики вели-
кого значіння. Дуже цікаві інші вказівки його на побут
народу, особливо через те, що арх. Філарет і далі дер-
житься все порівнюючого методу.

Слобожанське духовенство од дяків до владик колись
стояло в значній мірі ближе до народу. Славно звісний
письменник-філософ кінця XVIII в. Сковорода пригадує,
що Іоасаф Горленко († 1756 р.) любив, коли йому ар-
хирейські півчі співали „Ой, соловейку, сватку, сватку,
чи був ти в садку“, добре відому веснянку, яку співа-
ють, коли йде гра в мака. Другий відомий слободсько-
український письменник Щоголів у віршові „Батюшка“
так згадує про свого діда—людину XVIII в.:

Дигає батюшка з церкви й кахика;
Каже він: служба б воно й невелика,
Але ж мороз таки дуже діймає,
Бо по церквах у нас грубок немає.

В городі грубки, та те не про всіх!
Господи! ремства прости мені гріх!

Йшов на село я не гроші зажити,
А щоб і Богові і людям служити;
П'ятий десяток служу, не лінуюсь,
А як погляну кругом, то й дивуюсь:

Праця висока, та хліб наш гіркий!
Боже, прости мені гріх мій тяжкий!
Родиться й гине чимало народу,
Ходиш на тебе і в ніч і в негоду.
Добре ж, як шкапу хто пришле доїхать.
А як та пошесть—то ніколи й дихать.
Ох, тая пошесть запекла страшна,
Тільки й на Бога надія одна!
Бідний добуток від миру, а дерти
Гроші з народу боїшся, як смерти;
Трьошник за сповідь, а в кого родини,
Той притаскає тобі за хрестини
Курку стареньку, з олією книш,
Хочеш --дивися, а хочеш—так їж!
Діти у бурсі. За їх заплатити—
З трьошників треба цілкові зробити.
От і роби їх та й вигай казку,
Як його шити шовкову ряску!
Наче б то ряски шовкові на всіх?
Господи, ремства прости мені гріх!
Ось доберуся помалу до хати:
Хай лиш стара моя знайде гербати,
Треба й об тому подумать, щоб тіло
Тепле що-небудь хоч зрідка погріло!
Вже ж таки й холод невірний дійма:
Пале та й пале, зіма та й зіма.
Знав я таким мого рідного діда;
Тих батюшок уже швидко і сліда,
Може, не буде; либонь вимирають...
Хай же з святими вони почивають!
То була щирая старовина:
В злиднях багата і в горі ясна.

Цей виразний вірш надрукований був Щогольовим в збірнику його ліричних поезій в 1898 р. „Слобожанщина“ по споминах про старовину. Новина, якою Щоголів, очевидно, не був задоволений, пішла в XIX в.

В старі часи на Слобожанщині, як по всій Україні, панував користний для духовенства і селян звичай так званої «презенти», або договору поміж попом і приходом що до платні за треби, ствердженого архиреем. Умовились і годі; кожний знав, що йому платити; і піп був забезпечений в своїх потребах. О половині XVIII в. презенту відкинули і пішло, хто скільки дасть, місцями прохання та вимагання, образливе для попівства і для селян, пішла ворожнеча, неприязнь, особливо після скасування кріпацтва, коли не стало пана посередника. В закордонних часописах, а в останні часи і в місцевих було вже багато відомостей про те, які гострі стосунки виникали поміж пастирями й селянами. В 1881 р., напр., в однім селі громада на сході порішила встановити платню за треби: замість 20 або 30 карб. за вінчання, як почав піп брати, давати 3 карб., за похорон—хто скільки зможе, за хрестини—10 коп., без курей і могорича, за молитви під час святка по хатах—по змозі, щоб попада не ільновала по селу (не збирала збіжжя перед святами по дворах), щоб піп не примушував сповідників в піст робити на себе, за молебень з акафистом—25 коп., а не 60, за панахиду—15 коп. Цю постанову схід в числі 287 громадян послав на затвердження до благочинного з погрозою, що коли піп не згодиться, то громада зачне церкву. Особливо багато таких гострих суперечек виникло в революційні 1917 та 1918 роки, часто образливих і несправедливих до батюшок, які часом мусіли тікати з села і шукати

иншу посаду. Взагалі прірва поміж духовенством і народом все більш зростала; попівство почало все більш налягати на здобутки, бо життя взагалі робилось і для нього більш складним і дорогим; селяне, побувавши в салдатах, на фабриках, заводах, залізницях, все більш одбивались від церкви, або становились до неї з байдужістю. Суха, схоластична духовна школа співала все на старий лад та для чужих людей. Життя робилось все більш гострим і жорстоким, поки не докотилось до великої розрухи 1917 р. з через край загостреним і жорстоким большевизмом російських матросів, солдатів, злодіїв і грабіжників, що плюндрували церкви і вбивали людей, безоглядно зруйнували навіть святощі старого Києва.

Манастирі на Слобожанщині, як усюди на Україні, позаймали чудові місця на красовитих взгір'ях по-над річками, місця—що й казати—найкращі, але життя їх зовсім не відповідало чудовим краєвидам і не залишило в житті народа нічого гарного, бо під Божою ласкою та соняшним промінням часто-густо крилось занадто багато усякого бруду і темноти, в прямому значінні і в переносному, завжди бракувало просвіти, допомоги людям, як казали колись—«уломностями і хворобою навіжоним», книгозбірень, науки, мистецтва; нічогісінько з цього боку ченці не знали й не робили. В останні роки манастирі стали в літку дачними місцями, з гулянками молоді, на зразок тих, що описана Арцибашевим в романі «Санинъ» по тому, що він бачив в Охтирській манастирі, з сороміцькими співами парубків і дівчат, з ще більш сороміцькими написами на манастирських мурах, що й зараз легко побачити на мурах Куряжського манастиря. Ті численні копійки, які на протязі віків йшли в кишені ченців, пішли марно, ні в

якій формі не вернувшись до нащадків тих богобоязливих добрих людей, що їх колись давали, і нащадки стали відноситись до монастирів і ченців цілком недбало і з презирством, наносячи в них тільки сміття та розпусту,

Твори Квітки-Основ'яненка дають багато цінного про слободських селян першої половини XIX в. Квітка українські оповідання почав писати, коли йому було вже 54 роки, добре ознайомлений з сучасними йому обставинами життя. Коли відкинути подекуди шкідливу літературну сентиментальну покрасу, то зостануться цінні етнографічні відомості, оброблені в літературну форму оповідання. Перед очима проходять тогочасні чоловіки, жінки, їх сини і дочки, в різних становищах і справах, то як працюваті вдумливі хлібороби, то як крамарі, промисловці, дрібні урядовці, дяки. Ретельно оброблені жіночі постаті, напр., жвава і говірка крамарка Настя в «Пархімовім сніданні»: «А зубата була! Вже не заїдайся з нею ніхто; тільки зачеши її, так разом як залящить, затріщить, загомонить, перекокоренить батька й матір і увесь рід, і таких прикладок поприкладася, що і не додумаєшся, відкіля вона усього набрала. І вже її ні за що не переговориш». Очевидно, Настя—прабаба сучасних перекупок.

Більш важать описи життя хазяїнів, поважних старих людей, напр., Тихона Бруса в оповіданні «Добре роби—добре й буде», Наума Дрота в оповіданні «Маруса», Таранця в драмі «Щира любов». Тихон Брус, напр., старий чоловік, розум мав при собі, не дуже з ним вихвачувався, богобоязливий, ласкавий до людей; коли кому припало лихо, він пильнував допомогти.

Старі жінки теж здебільшого спочувають бідним людям і допомагають їм, найбільш в межах людей

близьких і рідних, напр., Векла Ведмедиха в повісті «Сердешна Оксана».

Парубок теж у Квітки добра, чула людина, напр., Петро в повісті «Сердешна Оксана», котрий покрив тріх любої дівчини покритки і одружився з нею, сказавши: «Ну, та дарма! Усе забуваю і ні об чім згадувати не буду, мов дівкою тебе беру».

Д і д и.

Вже за часи Квітки, в початку XIX в., помічалось леування українського народу через його перевертнів. Квітка в оповіданні «Ложныя понятія» (по-російському) дав нікчемну постать селянина Пантелеймона Стовбirea, який став пишатись через свою заможність і тягнув в міщане. У нього було на селі гарне подвір'ячко, — дім на дві просторих кімнати, вітряк, пасіка, свій колодязь, садок, і все це добро він продав, перебрався в місто і став крамарем. Замість свити сірого українського сукна

почав носити синій жупан, жінку зодяг в кунтуш, глазетовий очіпок-кораблик, купив дім на 5 кімнат, прикрасив «залку» дзеркалом з двохголовим орлом на поверсі, малюнками, дзигарем з зозулею, і замість Стовбиря став прозиватись Стовбировським. Потягло його далі до панів, з якими він незабаром і прогуляв гроші, і переодягся він знов у сіру свитину і вернувся назад на село, де люди йому не дорікали, кажучи, — що ж, мовляв, не пощастило.

Зрада своєму народові — по мові, одежі, світогляду і т. д. — все поширялась; спершу денационалізувались великі міста, як Харків, Катеринослав, потім і малі повітові в значній мірі пішли шляхом псування своєї народности, далі села передмістні, села поблизу заводів і фабрик, села поблизу залізничних станцій. Чужа низча школа калічила мову дітей, а середня й вища вже цілком перероблювали їх в росіян, або так званих малоросів, часом ворожих до мови і звичаїв своїх батьків. В 40—50 роках Шевченко з сумом питав: да чиї ж ви діти? На це питання одна народня пісня сумно відповідала, що гніздо соколів розорено, і діти їх погоріли.

О половині XIX в. щирому українцеві професорові Харківського університету Метлинському здавалось, буцім

Вже не гремітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає...

А років через тридцять-сорок другий професор Харківського університету, славнозвісний вчений Потебня, теж щирий українець, маючи на увазі український нарід в порівнянні з де-якими іншими, сумно висловився словами народньої пісні:

Найкращому деревоньку вершок усихає,
Найкращому дитятоньку Бог долі не дає...

А все ж таки український нарід при усіх тягарах не перейшов на ліс сухостій. В широких верствах, в глибині життя він зберіг головний скарб—свою голосну мову і уламки де-яких старих скарбів—в мистецтві, в піснях, в казках, в дріб'язкових рисах свого побуту. Слобожанщина, хоч місцями дуже попсована, теж довго берегла ці скарби і де-що з них заховала досі. Так, Слобожанщина дала багато щирих культурних робітників у всіх галузях життя, як то Каразіна, дякуючи котрому виник в Харкові університет, письменників—Артемовського-Гулака, Квітку-Основ'яненка, Щогольова, Олександрова, Олеся, Алчевську, громадських діячів—Гордієнка, Погорілка, вчених—Матушинського, Дм. Міллера, художників майстрів—Васильківського, Рєпина і др. Далі Слобожанщина зберегла багато таких пісень і казок, які після того, як вони були видані, зробили покрасу народньої словесности.

Так, в 1842 р. Вадим Пассек, що мав бути професором у Харкові, але уряд не дав йому ходу, писав в «Очерках Росії» (т. V, 176): «Не раз і не два я бачив весну в Сибіру, де вона раптом рветься до життя і з страшенною силою ламле на річках товсту кригу, розливаючи річки на широких просторах; бачив весну в середній Росії, холодну та зрадливу; бачив і на далекім півдні—привабливу й багату, але ніде не бачив такої красуні, як весна українська, з гарними чудовими співами соловейка, з блакитними квіточками, що радісно дивляться з-під сніжку, з бархатовою травицею, з пахощами чебреця, з квіточками в косах веселих дівчат. О, як тоді хочеться жити і весь мир любити!».

Далі Пассек оповідає, як в весенню добу дівчата беруться за руки і йдуть рядочками з села на поле,

роблячи ворота з піднятих рук, під котрими по черзі проскакують наперед задні пари, співаючи:

Весна, весна красна,	Щоб родило зіллячко,
Що ти нам принесла?	І рута, і червоний мак,
Принесла я вам літочко,	І м'ята, і зелений барвінок.

За дівчатами простують парубки, а дівчата, вгля-
дівши їх, співають:

Не становся край мене,	Другий посол—шабелька,
Мій кудрявий Іване,	Третій посол — милий
А у мене милий ревнивий,	ревнивий.
Не велить мені рядиться	Я нагайку ізпалю,
І з паночком водиться.	А шабельку ізломлю,
Прийде неділя, я наряджусь	А милого упрошу,
І на вулицю піду,	Таки на вулицю піду,
Дівкам танок поведу.	Дівкам танок поведу,
А за мною три посла:	Мій кудрявче, мій кучерявче
Первий посол—нагайка,	Іване.

Пассек, надрукувавши в V т. «Очерків Росії» в 1842 року цю веснянку, додає, що «голосъ этой пѣсни живой, веселый. Это любимая веснянка харьковскихъ дѣвчатъ; особенно ее любятъ пѣть на Панасовкѣ и Гончаровкѣ».

Друга весняна гра, яку водили в Харкові, «Король», записана теж в 1842 р. Пассеком; лунала вона ось як:

Тума ¹⁾ танок водила,	Одної роженки немає.
Виведе та і стане,	Мати роженку чесала,
По дівочках погляне,	А чешучи научала:
Чи усі дівочки в таночку?	Доньку моя, роженку,

¹⁾ Тума—той, у кого батько або мати були з турок або татар.

Ой, як ідеш в таночок,   Сап'ян король помара,
Не становись біля короля,   За рученьку здаве,
Король доньку зведе з ума,   Золот перстень полама.
На ноженьку наступе,

В 1840 р. той же Пассек в «Очерках Росії» надрукував 12 гарних колядок і щедрівок, які він записав здебільшого в самому Харькові. Ці дорогі твори якось були занедбані і забуті; ніде їх не передруковували і, здається, їми ніхто не користувався. Мимохідь Пассек поясняє, що колядували здебільша дівчата, а мішок для подарунків носив за ними парубок, якого звали міхоншою; щедрували діти, які вітали своїх хрещених батьків з Різдом і Новим Роком. Найкращими колядками у Пассека з'являються такі:

1.

Ой, красна в лузі калина,
Ой, дай, Боже, в лузі калина.
Святий вечер.
Ще краснійша у Семена дочка,
Ой, дай, Боже, у Семена дочка.
Святий вечер.
До церковки йшла, убіралася,
Ой, дай, Боже, убіралася.
Святий вечер.
Убіралася, наряджалася,
Ой, дай, Боже, наряджалася.
Святий вечер.
Із церкви йшла, пани стрічали,
Ой, дай, Боже, пани стрічали.
Святий вечер.

Пани стрічали, шапки здіймали,
Ой, дай, Боже, шапки здіймали.

Святий вечер.

А що ж то йде за паняночка?

Ой, дай, Боже, за паняночка.

Святий вечер.

Ой, чи попівна, чи королівна?

Ой, дай, Боже, чи королівна.

Святий вечер.

Лудани брала, плаття надівала,

Ой, дай, Боже, плаття надівала.

Святий вечер.

У церкву ввійшла, як зоря зійшла,

Ой, дай, Боже, як зоря зійшла.

Святий вечер.

Ой, то не попівна, не королівна.

Ой, дай, Боже, не королівна.

Святий вечер.

Ой, то дівочка, Семенова дочка.

Ой, дай, Боже, Семенова дочка.

Святий вечер.

2.

У мосту, мосту військо стояло,

Сокил, соколе ясний,

Молодець красний,

Василько...

Військо стояло, ладу не знало,

Вивели йому коня у наряд,

Він коника взяв, шапочки не зняв.

У мосту, мосту військо стояло,

Військо стояло, ладу не знало.

Винесли йому блюдо червонців,
Він червонці взяв, шапочки не зняв.
У мосту...
Військо стояло...
Вивели йому дівку в наряді,
Він дівочку взяв, шапочку ізняв,
Шапочку ізняв і подякував.

3.

Ой, заказано і зарадувано,
Святий вечер! (2)
Всім козаченькам в військо йти,
Пану Івану коругву нести.
А його ненька, ще не старенька,
Випровожала і наувчала:
Ой, сину мій, сину,
Не попережай уперед війська
І не зіставайся позаду війська,
Держися війська все середнього
І козаченька все статечного.
Молодий Іванко не послунав нені,
Уперед війська конем грає,
А назад війська мечем махає.
Як гляне то сам царь в креслі—
Ой, коли б я знав,
Чий то син гуляв,
За нього я б дочку віддав,
Пол царства подарував,
Святий вечер!

4.

Чи дома пан господарь?
Щедрий вечер, добрий вечер

Добрим людям на весь вечер.
Ой, я знаю, що він дома,
Сидить він в кінці стола,
На нім шуба соболіва,
А на шубочці шовковий поясок,
А на поясочку шовкова калиточка,
А в калиточці сім шелягів,
Тому, сьому по шелягу,
А нам, братця, по пиріжечку.
Щедрий вечер, добрий вечер.

В старі часи на Слобожанщині були власні історичні пісні й думи, в яких ухвалено місцевих політичних діячів, найбільш славного козака з Мерефи Івана Сірка, його жінку і його синів.

Запорозький і слободсько-український діяч половини XVII в. Іван Сірко був найславнішим чоловіком на Україні, і пам'ять про нього, про його вдову і двох синів була захована в багатьох піснях. На жаль, з протягом часу вони були забуті і зараз ми маємо всього дві пісні про Івана Сірка в збірникові Еварницького, велику і гарно скомпоновану думу про його вдову і старшого сина Петра в збірникові Котляревського та коротенький уривок про меншого сина Романа Сірка в початку пісні про Івана Богуславця.

Вояка великої хоробрости, знавець усіх козацьких звичаїв, Іван Сірко в 60-х і 70-х роках XVII в. часто з'являвся в Запоріжжі в головних військових урядах — полковником, кошовим, воював з поляками, найбільш з татарами і турками. Часи на Україні були смутні, роздирали її тоді сусіди, були часи руїни, розвалу. Правобережну Україну зо всіх боків плюндрували і руйнували

турки, татари, поляки. Там, на правім боці, востужився гетьман Дорошенко, тутечки, на лівім боці, метушились Ханенко і Суховій. Запоріжжя держалось окремо, і Сірко з запорожцями допомагав то одному, то другому, не маючи точної і справжньої політичної програми. Особливо вабила Сірка Слободська Україна, де він мав хутори. В Мерефі, в 30 верствах від Харькова, жила його сім'я і там була головна його оселя, хоч він, як завзятий воєнка, найбільш пробував в походах та в Січі. Як би там не було, а Харківщина в особі славного Сірка має свого сина, але і Запоріжжя тягло його до себе, і коли він помер в 1680 р. в Грушівці, на своїй пасіці, то був перепроважений до Січі і там похований в полі за Січчю «з многою арматною і мушкетною стрільбою і з великою всього війська низового жалостію». Так каже Сам. Величко в своєму літописові і далі поясняє, що військо низове справляло Сіркові пишний похорон, «яко по вождю своєм справном і щасливом, которий од младости аж до старости своєю военними бавячися промислами, не тільки значне Крим воевал і попав в нем гради, также і в полях диких на разних місцях многие татарские громливал чамбули, і ясир христіанський одгромлювал, але і в Чорное море лодками вплинувши, на разних місцях не малия бусурманам чинил шкоди і разоренія, а по морю Чорному кораблі і каторги, з Константинополя в Крим, Азов і інші міста плывучіе, громливал і з великими здобичами щасливе з войском запорожським до коша своего повертался, которого Сірка все войско запорожское зѣло любило і за отца своего почитало. Погребши его, значную над ним могилу висипало, і крест каменный на ній поставило, з належитим імени і дѣл его подписом». Цей хрест зберігся й до наших часів, і малюнки його

можна бачити в книжках по українській історії д. Еварницького і професора Грушевського.

Найславнішою подією Івана Сірка була його виправа до Криму степом в 1675 р., щоб помститись ханові за його напад на Січ. Сірко став над Сивашем, маючи під рукою тисяч чотирі козаків, а тисяч до п'ятнадцяти кинув далі в розсип на південь під приводом завзятої та знаючої старшини, наказавши їм вернутися до Сиваша на п'ятий день. Величко в літописові каже, що «тое войско вітроногими кіньми своїми внутр селеній кримських нечаянно вшедши і, по совіту, на кільки частей розділившись, весь Крим собою наполнили и засѣяли, огнем і мечом оний плондруючи, Козлова, Карачева, Бакчисарая і иних городов коснувшись і превеликія їм разоренія нанесли. Хан тоді з султанами і мурзами чим скорій з Бакчисарая вихопился і угонзнул в гори кримськія». Згодом татари зібрались і напали на козаків, але Сірко їх відбив і повернув до-дому, забираючи по дорозі величезні отари й табуни, а разом і багато ясиру, християнського і бусурменського. Тих з християн, що забажали вернутися до Криму, Сірко перебив, щоб вони не розмножувались між бусурменами на козацькі голови, других відпустив, а за бусурменський ясир взяв згодом великий викуп грішми і товарами—мосулбесами, камсами, кіндяками, вабами, бавельною, сап'яном, кіньми, а тих, хто не зміг дати за себе викупу, відіслав в Москву в неісходню неволю. Цікаве свідoctво Величка, що коли полоняники татари почули, що їх відішлють в московську неволю, то «здрогнувши зараз почали торговатися і належитни за себе по своїй возможности окуп поступовати».

Ще в 1882 р. Костомаров висловив гадку, що «болѣе, чѣмъ вѣроятнымъ признать можно, что когда-то

о самому Сіркѣ Иванѣ существовали думи, такъ какъ въ самыхъ лѣтописяхъ этотъ богатырь представляется въ поетическомъ свѣтѣ. Трудно допустить, чтобы народная поезія не коснулася его. Участвіе къ дѣтямъ Сірка до такой степени, щобъ они могли стать предметомъ особою думи, можно предполагать плодомъ того интереса, какой возбуждали думи или дума о самому Сіркѣ».

Гадка Костомарова недавно справдилася. Відгуки і досить гарні старих пісень про Івана Сірка вловив д. Еварницький в Катеринославщині на місці Чортотлицької Січі в 1887 р. від дідів Дмитра Сукури та Дивниченка. Надруковані вони в збірникові Еварницького «Малорос. народ. пісні» в 1906 р.

Варіант Сукури починається з того, що Сірко крикнув на своїх козаченьків, щоб вони сідлали коней та збирались до хана в гості. Козаки виступили з Січі наче орли, засаяли в степу як сонце. Кінець такий:

Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіхожає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

Історична пісня про сина славного кошового Івана Сірка—Романа загублена. Випадково уривок з неї попав в думу про Івана Богуславця, уривок дуже маленький, і по ньому не можна догадатись про первісний зміст:

Ой, Лимане, Лимане!
Ти, Сірку Романе,
Да гей же ти, Сірку Романе!
Ой, що будем робити,
Нема козакам по чарці горілки де взяти,
Да гей же де взяти...

І тільки. Здається, що в пісні про Романа оповідалось про якусь пригоду козацьку, в якій лучився й Роман Сірко, деś то коло Дніпрового гирла.

До цього уривку можна долучити коротеньку згадку про Романа Сірка в кінці думи про вдову Сірка, котра гірко плаче, відібравши лист від торського отамана Лохвицького про смерть сина її Петра, який лист дійшов до неї саме тоді, коли помірав її син Роман.

Здаючись на пісні про Петра і Романа Сірків, можна думати, що перший був убитий татарами, а другий помер дома ще молодим, і славний лицарь втратив синів своїх, що допомагали йому в його військових справах. Його нещасну родинну пригоду поділяв з ним вдячний йому український нарід, який надовго закріпив пам'ять про Сірків в думках і піснях.

Дума про жінку Івана Сірка і сина її Петра дійшла тільки в однім варіанті, в рукопису Котляревського; таким робом маємо unicum; ця дума досить велика, в 84 вірші, і добре влаштована в чисто думській постаті, на взірець старіших просторих дум. Маючи на увазі, що, сім'я Сірка пробувала в Мерефі, де у неї була власна маєтність, що в самій думі про Сірчиху згадується Мерефа і один з її мешканців Пилип Мереф'янський, можна гадати, що тутечки була зложена й дума про Сірчиху, яка таким робом з'являється чисто слободсько-українським твором.

Постать Сірчихи дуже нагадує дружину Тараса Бульби в повісті Гоголя. Може Гоголь чув де думу про Сірчиху, а коли й не чув, то, як людина надзвичайної поетичної вдачі, вгадав. У Бульбихи два сини, яких вона дуже любить — Остап і Андрій; Тарас, її чоловік, часто покидав сім'ю за-для низового товариства.

Сірчиха жалкує, що чоловіка в віці не бачила сім років, і всю свою ширу любов вкладає в двох своїх синів, котрі обидва гинуть. Дума починається тим, що:

В городі Мерефі жила вдова,
Старенькая жена,
Сірчиха Іваниха;
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала,
Тільки собі двох синів мала:
Первого сина—Сірченка Петра,
Другого сина—Сірченка Романа.

Петро став питати матір, де його батько. Сірчиха сказала, що він пішов до Тору (сучасний Слав'янськ). Петро взяв в товариші волошина Голуба і мерех'янця Пилипа і поїхав з ними до Тора шукати батька. Торський отаман Яків Лохвицький зустрів і розпитав Петра, після чого Петро поїхав далі в степ. Лігши на спочинок під тернами, він безпечно пустив коні, а турки тее забачили, взяли в полон Голуба і убили Пилипа. Голуб, щоб піддобритись до турків, заманив до них Петра і вбив його. Козаки стародавні, це б то з тих, що в сім місці раніш вже пробували і були старійші і з більшим досвідом, побили турків і чесно поховали Петра Сірченка. Лохвицький надіслав до Сірчихи листа, в якому писав про нещасливу пригоду з її сином. Сірчиха, прочитавши листа,

Ї сирой землі крижем упадає,
 Словами промовляє:
 Що вже тепер на моїй голові три печалі
 пробуває:
 Первая печаль, що я сім год пробувала—
 Сірка Івана в очі не видала;

Другая печаль, що Сірченка Петра на світі немає;
Третя печаль, що Сірченко Роман помірає.

На Слобожанщині лунали ще пісні про слободську гусарію. Козаки дорожили своєю службою в козацьких полках, по виборному значінню їх, по старому призвичаю, але о половині XVIII в. почали перевертати їх в салдатські полки. Цариця Катерина II почала цю переробку слобожан. Спершу в 1755 р. надіслано указ, в котрім було сказано про «промышленіе о пользѣ государственной», «благоденствіе подданныхъ», «материнское милосердіе» (саме тоді заводилось кріпацтво), «надлежащій порядокъ», «истинныя отечеству заслуги», а при кінці, що «всѣ тамошніе военные и гражданскіе чины, получа сіи полезнѣйшія учрежденія (салдатство в гусарах), какъ ощутительный знакъ къ нимъ и ко всему народу тамошнему благоволенія, потщатся соотвѣтствовать должною благодарностью»... Але слобожане не дуже дякували і набрані в гусари тікали. Тоді уряд забірав замість втікачів їх родичів, а коли таких не було, то навіть сусід із «семейныхъ и зажиточныхъ людей». Така справа забрала людей до живих печінок, і в Ізюмськім полку вибухнув бунт, до котрого пристав сам полковник Краснокутський. Полковника заслали в Казань, а інших і того далі. Хоч цариця трохи підласкала козацьку старшину «удовольствіємъ чинами и жалованьемъ», одначе і старшина була стурбована, не хотіла тої гусарії, що відбилось в де-яких невеличких піснях, напр.:

Усіх хлопців в гусари забрали,
Мене молодого охвицером записали,
Та дали ж мені коня вороного,

530057

Та послали мене поперед війська всього,
Та звеліли мені серед полку стати,
Та сказали мені у суремочки грати.
Ой, ви грайте, суремочки, грайте,
Мені молодому жалю не задавайте...
А не жаль мені а у дому нікого,
Тільки ж жаль мені: матуся старая,
Матуся старая, сестриця малаая,
Сестриця малаая, а жена молодая¹⁾.

---

¹⁾ *Сумцов*, Слобод.-українські історичні пісні, 9—16.